

16. Szafer W. "Pamiętka" pieniacka (O rezerwacie leśnym w Pieniakach). – Sylwan 1912. – R. 30, VIII-IX, S. 361-366.
17. Szafer W. Cisy w Książdworze pod Kołomyją jako ochrony godny zabytek przyrody leśnej. – Sylwan 1913. – R. 31, nr 10, S. 447-452.
18. Szafer W. Osobliwości i zabytki flory okolic Lwowa. – Rozprawy i wiadomości z Muzeum im. Dzieduszyckich, 1914. – Tom I, Z. 1 i 2, S. 102-109.
19. Szafer W. Ochrona przyrody w Polsce. – Ochr. Przyr. 1920. – R.1.S. 11-20.
20. Szafer W. Parki narodowe w Polsce. Kraków. – Nakładem PROP Osobnych Wydawnictw, 1929. – Nr 23, ss. 30.
21. Szafer W. Rezerваты в Polsce. (W:) Skarby przyrody i ich ochrona. Praca zbiorowa pod red. W. Szafera. – Wyd. Drukarnia Kasy im. Mianowskiego Pałac Staszica, Warszawa. 1932. – S. 1-24.
22. Szafer W. Las i step na zachodnim Podolu. – Rozprawy Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego, Kraków PAU.1935, t. 71, Dział B nr 2, S. 1-123.
23. Szafer W. Rezerваты leśne w Szutromińcach na Podolu. – Ochr. Przyr.1936. – R. 16, S. 10-22.
24. Środoń A. O ochronę pierwotnego lasu sosnowego (*Pinus silvestris* L.) w uroczysku Bór w Gorganach. – Ochr. Przyr. 1937. – R. 17, S. 339-341.
25. Wierdak Sz. 1930. Uwagi o ochronie przyrody w południowych Miodoborach. – Ochr. Przyr. 1930. – R. 10, S. 73-76.
26. Wierdak Sz. 1932.O ochronę skał gipsowych i otaczającej je halawy w Międzyhorcach. – Ochr. Przyr. 1932. – R. 12.S. 51-54.
27. Uchwały Zjazdu przedstawicieli nauki Czechosłowacji, Polski i Rumunii w sprawie ochrony przyrody na pograniczach trzech państw, powzięte w dniach 13 i 14 grudnia 1929 r. – Ochr. Przyr. 1930. – R. 10. S. 109-117.

УДК 631.524+712.41

Проф. В.П. Кучерявий, д-р с.-г. наук – УкрДЛТУ

ІСТОРИКО-ЕКОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРИРОДООХОРОННОЇ ДИДАКТИКИ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

Розкриваються історико-екологічні особливості природоохоронної освіти і виховання.

Ключові слова: дидактика, пуца, заповідна територія, охорона природи, біосферний заповідник.

Prof. V.P. Kucheryavyi – USUFWT

Historical and ecological aspects of nature protective didactics in higher school

Historical and ecological peculiarities of nature protective education and training are discussed.

Keywords: didactics, virgin forest, conservancy area, nature protection, biosphere reserve.

Науковість навчання, як провідний принцип дидактики, полягає в тому, щоб дати студенту систему знань, установлених наукою, ознайомити з методами та історією науки. Екологізація освітньої підготовки майбутніх фахівців, яка закладена у підвалини Болонського процесу, передбачає дати майбутнім фахівцям глибокі природоохоронні знання. А тому історизм природоохоронних знань має бути забезпечений усім комплексом навчальних дисциплін, представленим студентові у процесі його вузівської підготовки. Особливе місце в цій справі належить природничим і суспільним дисциплінам ("Екологізація гуманітарної освіти", Львів, УкрДЛТУ, 2004). Усвідом-

лення історизму проблеми, а саме "зв'язок часів", який дає змогу осмислити власне "я" в минулому, сучасному і майбутньому, зрозуміти об'єктивну необхідність формування природоохоронного мислення, має забезпечити наскрізне екологічне виховання особистості.

Нинішній курс "Основи екології", впроваджений у вищих навчальних закладах України, передбачає поряд із засвоєнням системи екологічних знань на всіх рівнях живої матерії – організму, популяції та біоценозу, вивчення історії екологічної науки. З точки зору історизму екологічних знань, що набувало людство впродовж всієї історії, а сьогодні опановує сучасний студент, то воно починало формуватися з вивчення історії природи рослин і тварин (Гіпократ, Арістотель, Теофраст, Пліній Старший, Лінней, Бюффон і т.д.), пройшло етап пізнання географії рослинного і тваринного світу (батько й син Декандолі, Гумбольдт, Дарвін та ін.) і перейшло на системний рівень – біоценоз (Геккель, Мебіус), біогеоценоз-екосистема (Сукачев, Тенслі) до поняття глобальної екосистеми – біосфери (Вернадський). Нинішнє планетарне екологічне мислення, яке почало формуватися на межі XX і XXI ст., пов'язане з ноосферними ідеями нашого геніального співвітчизника – першого президента Української академії наук – академіка В.І. Вернадського.

"Колись людина, – з гіркою іронією писав відомий мандрівник і природознавець Жак Ів Кусто, – боялася природи, сьогодні ж природа боїться людини". У стародавні часи людина творила у своїй уяві образ природи у вигляді "саду-раю": Едем в іудеїв, Айвалон – у кельтів, Ава-ікі у полінезійців. Стародавні германські племена поклонялися своїм богам у "священних гаях". До речі, історики встановили, що слово "храм" означає "священний гай". У слов'ян це були пущі. Не випадково герої Лесі України з її "Лісової пісні" захищені і одухотворені незайманими поліськими лісами.

Пограбування заповідних лісів Пущі – Водиці та Конча-Заспа під Києвом, яке сталося вже за часів незалежної України, свідчить про відсутність розуміння в людей поняття "пуща як храм", відчуття чогось святого, аналогічного святості храму св. Софії, руку на який боялися підняти навіть вороги-загарбники України. Тому студенти мусять усвідомити генезу становлення патріотичного природоохоронного почуття та необхідність виховання у собі відповідальності перед природою, перед майбутніми поколіннями.

Перші природоохоронні документи, прийняті на території України, відносять до початку XI ст. У "Руській правді" – першому правничому кодексі часів Ярослава Мудрого – вже існувала чітка система оцінки використання ресурсів і передбачалася кара за збитки, заподіяні довкіллю людиною. За шкоду, вчинену диким звірам і птахам, каралося так строго, як і за негідні вчинки щодо людини. Тому доба Київської Русі уславлена багатством диких звірів, риб, птахів, бджіл, що означало продовольче багатство русинів, яке й сьогодні може лежати в основі нашого достатку.

За наказом князя Данила Галицького (1220-1264) було створено великий заповідник у межах сучасної Біловежської пущі (Білорусь) та Цуманського гаю (Україна), які і нині являють собою природоохоронні заповідні території. Окрім постійних заповідників, існували тимчасові охоронні території

з метою збереження популяції зубра, тура, оленя, сарни, лані, а також цінних хутрових та рідкісних видів фауни.

Перше положення про режим полювання з'явилося на Русі в XI ст. Захист зубра від винищення, яке вже тоді почало набувати небезпечного для популяції стану, закладене в охоронних актах литовських князів (1541 р.).

Хмельниччина скасувала шляхетське велике землекористування і справа охорони лісів лягла на плечі гетьманської влади. Про природні ресурси йдеться у Зборівському договорі 1650 р., в якому є застереження, згідно з яким користуватися лісом можна тільки з дозволу гетьмана. У державному історичному архіві України зберігся Універсал, власноручно написаний Б. Хмельницьким з його гетьманською печаткою (5.06.1656 р.), яким забороняється козакам і старшинам "робити шкоду" в лісах, користуватися землею і сіножатями Максаківського монастиря на Чернігівщині.

У XVI ст. в Росії засновуються заповідні ліси ("засіки"), хоча чіткого юридичного статусу вони не мали. Гетьманщина продовжує природоохоронні традиції минулого: як і у княжі часи, регламентуються охорона лісів і байраків, полювання, рибальство, бджолярство та садівництво.

Проте, постійно зростаючий попит на деревину призводить до широкомасштабного вирубування лісів. Гданські купці, наприклад, скуповували дубові плахи на спорудження кораблів та столярські вироби буквально від Холмщини, Галичини, Побужжя, Волині аж до Брянська та Сурожа. У XVII ст. почали масово вирубувати деревину для потреб виробництва поташу. У 30-х роках XVI ст., наприклад, шляхтичі Вишневецькі продавали поташ з Полтави, Калиновські – з Умані, Концепольські – з Гадяча.

Цар Петро I, який неодноразово перебував на Заході і мав змогу ознайомитися з досвідом заповідання цінних територій, що там розпочалося ще у середньовіччі, став своїми указами регулювати природоохоронний режим, поширюючи його й на Малоросію. У 1695 р. він проголосив заповідними деякі дубові і соснові ліси, деревину яких використовували для будівництва військових кораблів (т.зв. "корабельні гаї"). Ним же було введено поняття заповідних і не заповідних лісів і визначена система ознак, за якими лісам надавався статус заповідних. У 1701 р. було видано указ, який забороняв корчувати ліс ближче, ніж за 30 верств обабіч берега річки, а за його порушення передбачалися штрафи.

Козацька держава (друга половина XVII ст.), як і за часів Б. Хмельницького, дбає про охорону лісів. Регламентується також охорона байраків та полювання. Приймається ряд універсалів і розпоряджень, що мали за мету впорядкувати лісокористування. Універсалом Стародубського полковника Григорія Івановича від 12 червня 1686 р. заборонялось рубання лісу в околицях Лубен, Стародубська і Чернігова. Подібний універсал видає гетьман Іван Скоропадський щодо Єланської Пущі під Черніговом. Останній козацький гетьман Кирило Розумовський робить спроби припинити промислове вирубування лісу й у своєму маєтку у Прилуцькому повіті створює перші посадки лісу.

У XVII ст. появляються царські укази про виділення заповідних місць для гніздування кречета, а також правила полювання на бобра та соболя.

Заборонялось полювання на бобра з використанням капканів. У 1714 р. видається указ "О нестрелянии лосей у Санкт-Петербургской губернии", а у 1736 р. відстріл лося взагалі забороняється у всіх губерніях. Закон 1763 р. заборонив полювання з початку березня по кінець липня.

Хижацька експлуатація лісів особливо проявилася у кінці XIX – на початку XX ст. Тоді було вирубано тисячі гектарів лісів у Харківській та Херсонській губерніях. На цей період припадає організація першого на території України заповідника: у 1898 р. Фрідріх Фальц-Фейн на власний кошт створює степовий заповідник "Асканія-Нова".

Велике значення для розвитку природоохоронного руху мав 12 з'їзд Російських природолюбів, який зібрався в Москві у кінці 1909 року. На з'їзді з програмною доповіддю "Про збереження ділянок рослинності цікавих у ботаніко-географічному відношенні" виступив академік І.П. Бородин. У дискусії взяв участь відомий лісівник Г.Ф. Морозов, який оприлюднив думку про те, що виділення природних об'єктів для охорони необхідно підбирати планово з врахуванням особливостей ботаніко-географічних областей.

В.І. Талієв, один із найактивніших борців за охорону природи у дореволюційні часи в Україні, запропонував створити друкований орган для пропаганди ідей охорони природи. У Харкові у 1911 р. він організував Харківське товариство природолюбів, яке очолював до 1918 р. Товариство випускало природничий журнал "Бюлетень Харківського товариства природолюбів", в якому публікувалися наукові статті соціологічного спрямування. У 1913 р. товариство організувало у Харкові (чи не найпершим у світі) виставку з охорони природи з 15 відділами, в якій висвітлювалася природоохоронна робота у Західній Європі, Північній Америці та Росії. Деякі матеріали виставки згодом демонструвалися у Києві.

У 1917 р. з ініціативи народного вчителя-природознавця П.Ф. Бузука у с. Верхня Хортиця (тепер м. Запоріжжя) було організовано перший низовий осередок товариства "Охорони природи", який об'єднав 200 осіб. В Україні народжується Волинське, Полтавське, Одеське, Кримське, Миколаївське товариства природолюбів і дослідників природи. У Києві ініціатором природоохоронних справ стало орнітологічне товариство ім. К.Ф. Кеслера, яке організовує курси для підготовки керівників екскурсій у природу.

На початку 1917 р. були зроблені перші кроки до створення заповідних територій. Тимчасовий уряд постановив націоналізувати колишні мисливські угіддя царської сім'ї у Криму і створити на їх території заповідник. У жовтні 1917 р. Російське географічне товариство та департамент землеробства Росії вносять пропозицію Тимчасового уряду створити 46 крупних заповідників, в тому числі й в Україні – у степах Харківської області і на Чорноморському побережжі.

У радянському періоді розвитку заповідної справи виділяють три етапи (Давиденко, 2002).

Перший етап – з 1918 по 1927 рр. – етап становлення заповідної справи і створення широкої мережі заповідників. Запорукою успіху у вирішенні питань заповідання цінних об'єктів природи була ліквідація радянською вла-

дою приватної власності на землю. Всі природні ресурси – земля, її надра, ліси і води – стали власністю держави. Вже через декілька місяців після перемоги революції приймається декрет "Про ліси", виходячи з якого Наркомліс у 1919 р. видає циркуляр, згідно з яким під державну охорону віддаються ліси, які в майбутньому можуть стати природними парками або пам'ятниками природи. Передбачалося також охорона цінних дерев.

Для розвитку заповідної справи величезне значення мав декрет "Про охорону пам'ятників природи, садів і парків", підписаний В.І. Ульяновим-Леніним 16 вересня 1921 р., в якому вказувався порядок створення заповідних територій та пам'яток садово-паркового мистецтва, їх охорони і збереження.

З ініціативи президента Української академії наук В.І. Вернадського було засновано наукову станцію і заповідник "Гористе" під Києвом, "Тарасову могилу" на Чернечій горі під Каневом; у 1919 р. засновано заповідники "Конча-Заспа", "Ольвія", "Софіївка" та інші.

У 1919 р. Рада Народних Комісарів УРСР прийняла Декрет про охорону лісів, яким під особливу охорону як народний природний парк і була взята велика ділянка степу із зоопарком і дендропарком "Асканія-Нова".

Наступні десять років (1921-1930) стали періодом активної роботи вчених, державних органів з виділенням для заповідання цінних природних комплексів. Саме в цей період заснована більшість нині існуючих заповідників України. У 1921 р. заповіднику "Конча-Заспа" передається 600 га земель, куди ввійшли дубові гаї та заплавні луки вздовж старого русла Дніпра та озер Конча і Заспа. Заповідник виділявся різноманітністю ландшафтів, мальовничістю, і мав велике значення для розведення риби, особливо цінних видів.

У 1923 р. прийняті рішення про створення на площі 1 тис. га (включаючи територію, де знаходиться могила поета) лісостепоного заповідника ім. Т.Г. Шевченка. Заповідник став не тільки зразком природи Українського лісостепу з багатою флорою і фауною, але й має великий інтерес у геологічному, археологічному та історичному відношенні. У 1926 р. Наркомзем України після детального вивчення території, що ввійшла до заповідника, прийняв рішення про прилучення до його території заплавного острова на Дніпрі поблизу с. Комарівка. У 1923 р. заснований Кримський заповідник площею 30 тис. га, який охопив покриті лісом північні і південні схили Головного Кримського хребта.

Другий етап – з 1928 по 1968 рр. У довоєнний період велика увага приділялася степовим ділянкам. Якраз у цей період були створені заповідники "Хомутовський степ", "Кам'яні могили", "Михайлівська цілина", "Надморське" та ін.

На початку 30-х років на Україні налічувалося 125 пам'ятників природи (42 республіканського і 83 місцевого значення, в т.ч. садів і парків – 12, орнітологічних – 4, вікових дерев – 11, геологічних – 8, лісових – 49, степових – 21, болотних – 10, озерних – 4, заплави рік і кіс – 6). Було також створено 130 мисливських заказників. На початку 40-х років в Україні налічувалося більше 2 тис. природоохоронних об'єктів. Великої шкоди заповідним об'єктам завдали німецько-фашистські загарбники.

Буквально після війни, у 1946 році, Рада Міністрів УРСР затверджує положення "Про державні заповідники і пам'ятники природи на території

УРСР". У цьому ж році, з метою залучення широких мас населення до охорони природи, створюється Українське товариство охорони природи. Першим головою товариства був відомий лісівник-еколог академік П.С. Погребняк. Це йому М.Т. Рильський присвятить відомі поетичні рядки "Той, що любить паростки кленові...".

У 1951 р. після ліквідації Головного управління у справах заповідників при Раді Міністрів УРСР керівництво і нагляд за станом охорони природи і заповідної справи стало здійснювати Українське товариство охорони природи. Тоді ж, а також у наступні роки, частина заповідних об'єктів було передане Академії наук УРСР. Зменшення рівня державного контролю над природо-заповідним фондом не могло негативно позначитися на стан охорони і збереження пам'яток природи.

У 1960 р. приймається "Закон про охорону природи Українською РСР". У цьому ж році РМ УРСР затверджує список найвидатніших парків, взятих під охорону держави. У 1962 р. затверджується Положення про державні заповідники Української РСР, яким визначаються основні завдання, спрямовані на науково-дослідну роботу, режим, порядок охорони тощо.

Проте подальшому розвитку природоохоронної справи перешкоджала відсутність єдиного державного органу управління. Ним стає створений у березні 1967 р. Державний комітет УРСР з охорони природи. На 1 січня 1968 р. в Україні було 3 державні заповідники, 4 державні заповідно-мисливські господарства, 86 пам'яток природи республіканського значення, 81 пам'ятник садово-паркового мистецтва. Серед заповідних об'єктів місцевого значення було понад 550 пам'яток природи, близько 300 парків-пам'ятників садово-паркового мистецтва.

Третій етап – починається з постанови РМ УРСР, прийнятої у 1968 р. "Про організацію нових державних заповідників в УРСР". Цією постановою організовувались Карпатський та Поліський заповідники, відновлено статус Канівського заповідника та ін. Уже на 1 січня 1971 р. було зареєстровано пам'яток природи місцевого значення – 1376, парків-пам'ятників садово-паркового мистецтва – 447.

У січні 1972 р. РМ УРСР прийняла Постанову "Про заходи по розширенню мережі державних заповідників і поліпшенню заповідної справи".

Постановою було затверджено першу в Україні класифікацію заповідних об'єктів із визначенням п'яти категорій:

1. Державні Заповідники (абсолютні заповідники);
2. Державні Заказники;
3. Державні природні парки;
4. Пам'ятники природи;
5. Пам'ятники садово-паркового мистецтва.

У 1978 р. класифікація заповідних територій була доповнена ще двома новими категоріями – "заповідне урочище і "заказник місцевого значення".

Станом на 1 січня 1980 р. природно-заповідний фонд України становив 1,2 % від території республіки і продовжував зростати. У березні 1981 р. Президія АН УРСР прийняла Постанову "Про наукові основи мережі біосферних заповідників в УРСР". Рішенням ЮНЕСКО від 8 грудня 1984 р. до

мережі біосферних заповідників внесено заповідники "Асканія-Нова" та Чорноморський, а у 1998 р. – Дунайський біосферний заповідник. У вересні 1991 р. було підписано протокол про співробітництво у справі створення біосферного заповідника між Україною, Польщею і Словаччиною. У 1992 р. введено нову категорію заповідних територій – "державний регіональний ландшафтний парк". В основу мережі біосферних заповідників покладена схема біографічних провінцій М. Удварді.

Підчас незалежності в Україні прийнято ряд державних документів, спрямованих на подальший розвиток заповідної справи. У вересні 1994 р. Верховна Рада України прийняла Постанову "Про програму розвитку заповідної справи в Україні", якою передбачено збільшення площ територій та об'єктів природно-заповідного фонду як важливого інтегрального екологічного показника до 2000 року до 3-4 %, а в окремих регіонах – до 9-10 % від загальної території. Водночас поставлено завдання забезпечення репрезентативності природно-заповідного фонду з флористичною, ценотичною, фауністичною, геологічною, ґрунтознавчою, ландшафтною та іншою ознаками.

Історія природно-заповідної справи в Україні свідчить, що наша країна займає гідне місце у світовому природоохоронному процесі. У той же час держава ще має чимало зробити, щоб підвищити питому вагу заповідних об'єктів стосовно загальної території країни. Заповідні території мають стати справжніми "еталонами природи і об'єктами дидактики. Навчально-наукові експедиції та екскурсії, еколого-пізнавальні та еколого-рекреаційні стежки, студентські науково-дослідні станції – це неповний перелік форм освітньо-виховної природоохоронної роботи, яка має знайти повсюдне поширення. Вона має лежати в основі патріотичного виховання студентської молоді.

Література

1. Даниленко В.М. Заповідна справа. – Миколаїв: МФ НУКМА, 2002. – 140 с.
2. Справочник по заповедному делу. – К.: Урожай, 1988. – 168 с.
3. Термена Б.К., Літвіненко С.Т. Охорона та раціональне використання природних ресурсів. – Чернівці: Рута, 2004. – 175 с.

УДК 631.524+712.41

Проф. др. габ. Т. Казьмерчак, м. Краків

ПРОФЕСОР МАРІЯН РАЦІБОРСЬКИЙ І ПРОФЕСОР ВЛАДИСЛАВ ШАФЕР – ПІОНЕРИ ОХОРОНИ ПРИРОДИ

Розглянуто життєвий шлях, наукову і організаційну діяльність професорів Маріана Раціборського і Владислава Шафера, які були не тільки визначними ботаніками і вченими, але й першими організаторами охорони природи. Раціборський був професором ботаніки Сільськогосподарської академії у Дублянах під Львовом, пізніше у Львівському та Ягайловському університетах, належав до найбільш видатних польських вчених на зламі двох століть. Не маючи 30 років, Раціборський здобув славу визначного флориста сучасності. Проф. Владислав Шафер – учень професора Маріяна Раціборського. Першою працею з охорони природи В. Шафера, видрукованою у 1912 р., була "Пеняцка пам'ятка". У Пенях від 1886 р. охоронявся прекрасний буковий ліс на краю Поділля. У наступному році Шафер написав дві праці з охорони природи: "Про деякі рідкі рослини Галицької Низовини" і "Тиси у Княж-Дворі біля Коломиї – гідний охорони пам'ятник природи". У 1910-1912 рр. др. Шафер прохо-